

Артур Кукушко

старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу історико-археологічних
досліджень Музею історії Десятинної церкви

**Книговидавнича діяльність друкарні Києво-Печерського монастиря
за часів митрополита Петра Могили
(1627-1646)**

Уже в перші роки свого управління Лаврою, у 1627-1630 роках, свт. Петро Могила брав активну участь у літературній діяльності. Однак у цей період він мав докласти багато зусиль, щоб зміцнити позиції Православної церкви через складну релігійну ситуацію в Україні. Це обмежувало його можливості вникати у справи лаврського книговидання. За зауваженнями професора прот. Ф. Титова, святитель «був серйозно зайнятий такими справами та питаннями, які, безперечно, мали відволікати його увагу від лаврської друкарні. Ось чому Петро Могила в перші роки свого управління Лаврою мало і ніби випадково цікавився книговидавничою діяльністю Лаври» [Титов 1916, с. 174]. Але завдяки зусиллям колективу, який сформувався в друкарні за його попередників (Єлісея Плетинецького та Захарії Копистенського), вона вже була досить великим видавничим осередком із чіткою налагодженою роботою.

У період т. зв. міжархімандрії (після смерті архім. Захарії Копистенського 21 березня і до обрання Петра Могили 16 серпня 1627 року) у Лаврській друкарні був виданий «Лексикон словеноросський» Памви Беринди - «одна з кращих праць східнослов'янської лексикографії XVII ст.» [Німчук 1961, с. 5]. Протягом того ж 1627 року в Печерській друкарні перебували в наборі ще дві порівняно невеликі книжки духовно-морального змісту, вибір яких для друку був намічений, імовірно, ще за архімандритства Захарії Копистенського (1624-1627). Одна з них, під назвою «Любомудрейшаго кир Агапита диакона... благочестивейшему царю Иустиниану главизны поучительны», була закінчена близько 1 грудня 1627 року (цим числом датовано посвяту книги свт. Петру Могилі). Як зазначає Я. П. Запаско, «це маленька книжка, що має 28 сторінок середнього формату. Ініціали, розташовані на 21 і 22 сторінках, свідчать, що головними дійовими особами при її виданні були

Памво і Стефан Беринди. Книга, за винятком форти, була оформлена досить просто» [Запаско 1971, с. 74].

Приблизно в той самий час (наприкінці 1627 або на самому початку 1628 року) вийшла з друку інша книга подібного змісту під назвою: «Преподобного аввы Дорофея поучения душеполезна различна». Ініціатором видання був також Памва Беринда. Як і трактат Агапіта, «книгу повчань авви Дорофея» також було видано порівняно просто. З її прикрас своєю оригінальністю привертає увагу досить добре зроблене зображення Дорофея з його учнем Досифієм. Оскільки вихід із друку книги збігся з часом вступу Петра Могили на посаду Печерського архімандрита, лаврська братія, на чолі з намісником Лаври ієромонахом Філофієм Кізаревичем, присвятила книгу своєму новому архімандриту, прикрасивши її гербом останнього [Запаско 1971, с. 76].

Першою досить великою книгою, що побачила світ у Лаврській друкарні за Петра Могили, є Номоканон (Кормча книга) 1629 року. Як зазначає Ф. Титов, «самостійним твором Петра Могили є центральна частина його посвяти-передмови до Номоканону 1629 р. У ній міститься прекрасне пасторологічне міркування про те, що таке духовник <...> і як він повинен виконувати свої обов'язки. Ця передмова - міркування Петра Могили, засноване переважно на Святому Письмі, і тільки в одному місці (при визначенні поняття про закон) він цитує твори Аристотеля» [Титов 1916, с. 176-177].

Того ж 1629 року вийшло друге видання Лаврської друкарні Службника (перше було здійснено 1620 року). Історія його підготовки звичайна для видання Києво-Печерською друкарнею богослужбових книг, хоч і має деякі особливості. Виправлення тексту робив особисто митрополит Петро Могила. Крім нього, у роботі над Службником 1629 року брали участь Стефан Беринда і Тарасій Земка, а остаточне затвердження тексту відбулося на Архієрейському соборі під головуванням Київського митрополита Іова Борецького. На думку Ф. Титова, «Службник 1629 р. є одне з найкрасивіших і взагалі кращих видань Києво-Печерської друкарні даного періоду» [Титов 1916, с. 181]. У 1629 році друкарня випустила ще 2 книги. Це друге видання Акафістів (перше вийшло 1625 року), де було вперше надруковано акафіст свт. Миколаю Мирлікійському, та друге видання

Псалтирі з додатковими молитвами, місяцесловом і пасхалією (склад Псалтирі 1629 року багато в чому схожий на перше видання 1624 року, але скромніше оформлений). У 1630 році друкарня випустила панегірик Петру Могилі-Імнологію. Ні за змістом, ні за оформленням ця маленька брошура не викликає особливого інтересу. Проте вона засвідчує, що у Лаврській друкарні вже є елементи мануфактурного поділу праці. Крім того, в Імнології вміщено вірші 12 працівників, які були, судячи з їхніх літературних творів, людьми вельми освіченими.

У період часу, який розглядається, умови для духовно-просвітницької та освітньої діяльності Православної церкви в Україні ускладнилися. Більшість українських магнатів та шляхтичів перейшли до католицького табору, а деякі духовно-просвітницькі діячі, пов'язані з православною шляхтою, стали прихильниками унії. Ті ж, хто залишився вірним православ'ю, вважали за необхідне згуртуватися. У 1632 році за згодою між керівниками Київського братства та архімандритом Києво-Печерської лаври Петром Могилою братська школа злилася з лаврською, що започаткувало Київський колегіум, який згодом був перетворений на Києво-Могилянську академію.

У 1633 році польський уряд затвердив обрання Київського митрополита Петра Могили, який залишився при цьому й архімандритом Києво-Печерської лаври. У цей же період і, особливо після поразки козацьких повстань 1637-1638 роках, православна духовно-просвітницька діяльність опиняється в дуже складних умовах католицького та уніатського тиску з боку влади, що пояснює зниження гостроти полеміки у видавничій діяльності Лаврської друкарні. Раніше, у 1632 році, померли видатні друкарі Лаврської друкарні Тарасій Земка та Памва Беринда. Проте Петру Могилі вдалося зібрати й об'єднати нових талановитих діячів, включаючи начальника друкарні Філофея Кизаревича, що залишився при Лаврі, а також нових учасників Лаврського вченого гуртка (Сильвестра Косова, Ісаю Трохимовича Козловського, Ігнатія Старушича та ін.), які в поглядах на духовно-просвітницьку місію були однодумцями святителя. За висловом М. С. Грушевського, «церковні й культурно-освітні інституції київські на кільканадцять літ злилися в одну велику, могутню інституцію, кермовану сильною

рукою Могили, що кладе глибокий слід своєї індивідуальності на всім характері культурно-релігійного київського життя тих часів, а навіть на культурнім життю цілої України, завдяки тому центральному, першорядному значінню, яке здобуває собі Київ для цілої України» [Грушевський 1995, с. 424].

Позицію свт. Петра Могили та його найближчих сподвижників, на перший погляд, багато в чому можна назвати суперечливою. Вони були готові залишатися лояльними до польського уряду за умови, що той забезпечить свободу дій Православній церкві та зважатиме на інтереси православної шляхти. Як зазначає Я. Д. Ісаєвич, «якщо в період співпраці Лаври з братством лаврська друкарня випускала вірші на честь запорізьких козаків, то тепер у публіцистичних виступах діячів Лаври звучить осуд козаків як “бунтівників”. З таких позицій писали провідні лаврські автори того часу: Афанасій Кальнофойський у присвяті “Тератургіми” 1638 р., Ігнатій Старушич у “Казанні” на похороні князя Ігоря Святополк-Четвертинського» [Ісаєвич 2002, с. 188]. Проте, врешті решт, «з огляду на те, що проект порозуміння з уніатами був серед православних непопулярним, Могила вирішив відкласти це питання і сконцентрувався на внутрішньому зміцненні Церкви та піднесенні її авторитету серед населення Речі Посполитої» [Садов'як]. Як відмічають дослідники, «толерантно ставлячись до різних віросповідань, до ідеї зближення всіх християнських церков, Могила підпорядковує свою діяльність зміцненню православ'я, духовної єдності українського народу через такі інституції, як Церква, школи, колегії, друкарні, бібліотеки, мистецькі заклади» [Нічик 2002, с. 135].

В Україні часів Петра Могили, як і в Центральній та Західній Європі, «незважаючи на посилення релігійних тенденцій, рівень культурних запитів суспільства зумовив збереження досягнутого раніше рівня секуляризації книговидання. До книг релігійного змісту і далі додавали цілком світські присвяти, вірші, передмови чи післямови. У передмовах і на полях сторінок подавалися наукові коментарі та пояснення малозрозумілих місць, наводилися поклики і цитати з джерел (у тому числі й цитати з грецьких авторів мовою оригіналів). Продовжують виходити видання “мовою простою”, а для деяких книжок цією мовою перекладалися навіть фрагменти богослужбових текстів» [Ісаєвич 2002,

с. 189]. Свідома орієнтація на поєднання східних традицій з використанням здобутків західної освіти виявилась і в тому, що Лаврська друкарня налагодила друкування книжок латинською та польською мовами. Саме за могилянських часів, за словами Ф. Титова, «друкарство Печерської друкарні розділилося на два потоки, або русла: на слов'яно-руське та польське» [Титов 1916, с. 223].

Найважливішими із церковнослов'янських видань друкарні за часів Петра Могили є такі: Учительне Євангеліє 1637 року, Служебник 1639 року, Піснa Тріодь 1640 року та Євхологiон (Требник) 1646 року. Приготування до видання Євангелія, надрукованого з винятковою розкішшю з огляду на орнаментування, безумовно, мали розпочатися завчасно. Ймовірно, у вільні від цих приготувань та інших занять проміжки часу Лаврська друкарня встигла надрукувати протягом 1633-1637 років 4 порівняно невеликі книги. Перша з них вийшла близько 5 липня 1633 і мала назву «Євфонія» («Благозвучність»). Ця маленька книжка (10 сторінок середнього формату) за своїм змістом представляє власне панегіричне вітання Києво-Печерських друкарів свт. Петру Могили з приводу вступу його на Київську митрополичу кафедру. У 1634 році, близько 30 вересня, завершився друк теж порівняно невеликої книжки під назвою «Параміфія» («Розрада»). Видання книжки було пов'язане з подіями того часу, зокрема, із загрозами для Польщі від вторгнення кримських і турецьких військ, а також із розбратом серед жителів краю, розділених унією. «Параміфію» було видано, мабуть, за бажанням Києво-Печерської братії, іменем якої підписано передмову.

У 1636 році була надрукована «Анфологія» («Квітнoслів»). Ця книга була складена Петром Могилою за обставин, про які він сам розповідає в передмові до неї, і присвячена молоді, яка навчалася в Києво-Братській колегії. На думку свт. Петра Могили, «Анфологія» мала служити молитовником і водночас інструкцією, насамперед для учнів, а також і для будь-якого грамотного православного вірянина в його релігійно-моральному житті та громадській діяльності, у церковному та домашньому побуті. Окрім молитов, євангельських та апостольських читань, біблійних та церковних пісень, які були надруковані церковно-слов'янською мовою, «Анфологія» 1636 року містить багато вказівок, порад та просто повчальних міркувань, викладених розмовною українською мовою

того часу. Як пише Ф. Титов, «ймовірно, благочестиві роздуми про літургію і таємниче значення її частин і священних дій, що знайшли місце в Анфології 1636 р., і були тим тлумаченням літургії, яке Петро Могила обіцяв видати, як додаток до Службника 1629 р.» [Титов 1916, с. 228]. У тому ж 1636 році вийшла з Києво-Печерської друкарні ще одна порівняно невелика книга Акафістів. Головну особливість цього третього киево-печерського видання Акафістів, порівняно з попередніми виданнями, являє собою надруковане в книзі повчання про гідне приготування християнина до прийняття Христових таїнств. Крім того, у різних місцях тексту надруковано невеликі настанови та вказівки в душі тих, що містяться в «Анфології» 1636 року. До того ж, як ці настанови, так і настанови про гідне приготування до Причастя, в Акафістах 1636 року викладені сучасною свт. Петру Могили українською мовою.

Під час друкування цих чотирьох невеликих книжок, у Лаврській друкарні в 1633-1636 роках готувалося й капітальне видання Учительного Євангелія, що вийшло влітку 1637 року. Ця книга була великим фоліантом обсягом 1037 сторінок, який за характером свого змісту, а також з урахуванням мети його видавця, дуже нагадує відомі видання Києво-Печерської друкарні часів архім. Єлисея Плетенецького - «Бесід св. Іоанна Златоуста». Великих сил і часу зажадала зовнішня сторона видання 1637 року. Учительне Євангеліє, якому святий надавав дуже важливого значення, було прикрашено багатьма ілюстраціями (близько 50 одних лише мініатюр). І хоча для нього скористалися й раніше виготовленими гравюрама, але більшість із них (наприклад, усі ті, що призначалися для ілюстрації євангельських читань після П'ятидесятниці) робилися спеціально для цього видання.

У 1639 році з Києво-Печерської друкарні вийшло нове (за загальним рахунком третє, а за Петра Могили - друге) видання Службника, виправлене самим митрополитом і з його особливою передмовою. Передмова, як і всі подібні твори Петра Могили, містить важливі й глибокі думки. Тут святий говорить про необхідність точного дотримання чину Святих Таїнств, а також про високе значення книги Службника. Щодо виправлень у тексті Службника слід зазначити, що їх робив особисто Петро Могила, за його свідченням, на підставі

грецьких, а також старих рукописних давньоруських і деяких друкованих Служебників, на жаль, точно не зазначених.

У 1640 році Києво-Печерська друкарня випустила нове (друге) видання Пісної Тріоди, уперше надрукованої за архім. Захарії Копистенського у 1627 році. Головною причиною перевидання, як можна бачити зі слів Петра Могили в передмові, був брак екземплярів його першого накладу. Пісна Тріодь 1640 року і за форматом, і за змістом, і навіть за орнаментованим оформленням, нагадує перше видання 1627 року. Одним з доповнень другого видання може вважатися слов'янське житіє прп. Марії Єгипетської, описане Єрусалимським патріархом Софронієм. До нових мініатюр можна віднести тільки зображення прп. Іоанна Ліствичника та прп. Марії Єгипетської.

Як Київський митрополит Петро Могила не міг бути байдужим до проникнення у православне віровчення, у результаті сформованої в XVII ст. релігійної ситуації в суспільстві, як католицьких, так і протестантських поглядів. Тому цілком природно, що він прийняв рішення скласти докладний виклад віровчення Православної церкви. Твори подібного змісту, що існували до того часу, були написані головним чином у зв'язку з боротьбою проти різних єресей перших століть християнства. Але у середині XVII ст. ці єресі, як і їхнє викриття, втратили свою актуальність. Важливим мотивом, який спонукав Петра Могилу до складання подібної книги, був і той факт, що католики та уніати почали видавати польською і слов'янською мовами т. зв. «православні» книги, зміст яких вводив простий народ в оману. Тому й було підготовлено книгу «Православне сповідання», яка у XVII ст., відповідно до західноєвропейської термінології, стала називатися «символічною книгою». Її головним упорядником був перший ректор Київської колегії ігумен Ісайя Трохимович-Козловський, який працював у постійній співпраці зі святителем.

У 1640 році проект віровчительної книги був готовий, і тоді митрополит своїм Окружним посланням запросив духовенство Київської митрополії на Собор до Києва для наради про її потреби і справи. Собор схвалив зміст «Православного сповідання». Прийнятий з певними поправками, текст книги було надіслано для розгляду та затвердження Константинопольському патріархові Парфенію, який,

розуміючи виняткове значення цього документа для всієї Православної церкви, передав його на розгляд більш представницького Собору в Яссах 1642 року. Після дебатів учасники Собору очистили текст «Сповідання» від нечітких формулювань і, як писав згодом патріарх Єрусалимський Нектарій, «по многих восстызаниях и толкованиях к концу благому приведоша, восчистивше тую хартию от всяких чуждых мыслей и новшеств» [Макарий (Булгаков) 1996, с. 691]. Але з виданням «Сповідання» виникли проблеми – воно було надруковано лише 1662 року в Амстердамі грецькою мовою. Свт. Петро Могила, зважаючи на обставини, прагнув розповсюдити книгу ще за свого життя; він склав «Короткий катехізіс» («Собрание короткой науки об артикулах веры»), який був надрукований у Лаврській друкарні 1643 року спочатку польською мовою, а в 1645 році і слов'янською.

В очікуванні затвердження «Сповідання» східними патріархами в Києві Лаврська друкарня 1643 року надрукувала видання духовно-морального змісту про правила благочестивого християнського життя, яке набуло особливо широкого поширення серед православних віруючих України під назвою «Полуустав или правило истинного христианского жития». Наприкінці того ж 1643 року або на початку наступного, 1644, року друкарнею було видано невеликий Псалтир малого формату.

Незначна продуктивність слов'янського друкарства в Києво-Печерській лаврі в період 1640-1644 років може бути пояснена як відволіканням людей та друкарського обладнання для набору й виготовлення польських видань, так і підготовкою всього необхідного для видання двох важливих слов'янських книг (причому одна з них була дуже велика за обсягом) у 1645-1646 роках, якими завершилася славетна діяльність Петра Могили в довіреній йому Печерській друкарні. Це - розглянутий вище «Короткий катехізіс» та Євхологійон, або Требник, які ввійшли в історію (що, безумовно, свідчить про їхню значущість) під ім'ям їх укладача - Київського митрополита Петра Могили.

Одна з найзначніших праць лаврської друкарні – Євхологійон вийшла за 2 тижні до смерті свт. Петра Могили. Її видання було зумовлене тими самими причинами, що й Катехізісу, і було спрямоване на впорядкування церковно-

богослужбової практики Православної церкви. Євхологіон Петра Могили складається із трьох частин. У першій містяться чинопослідування Семи Таїнств Православної церкви, а також деякі особливі чини (наприклад, при прийомі іудеїв, язичників, єретиків, відступників і розкольників до церкви, молитви про хворих, чин поховання мирських людей, священників тощо). У деяких примірниках Євхологіона, які, можливо, призначалися для монастирського вживання, у першій частині були надруковані ще різні чини та послідування, що стосуються монашого діяння. Другу частину становлять різні чини освячення (наприклад, освячення води, храмів, монастирів, будинків, церковних речей, судин, одягу, а також різних предметів, наприклад, плодів тощо). До складу третьої частини ввійшли молитви на святкові дні та з різних приводів (наприклад, у День П'ятидесятниці, Новоліття, під час війни, бездощів, голоду, морової виразки тощо).

Деякі з чинів та послідувань, що ввійшли до складу Євхологіону, свт. Петро Могила склав сам, виходячи з наявного в нього матеріалу. Йому ж, імовірно, належать пояснювальні статті, які він приєднав до різних чинопослідувань і в яких він роз'яснює зміст і значення чинів, їх головний зміст та особливості, або перераховує різні питання, або ж вчить священників, як вони мають поводитися в подібних випадках, як повинні здійснювати священнодійства і які настанови давати своїй пастві, при чиненні чинів.

Требник Петра Могили був «багато ілюстрований гравюрами, заставками, кінцівками, ініціальними літерами. Серед граверів названий відомий художник Ілля, якого митрополит запросив зі Львова» [Дзюба 2013, с. 141]. Требник був поширений у всіх країнах православного світу. Проте «особливого впливу у Москві він не мав, тому що був там або невідомий, або не прийнятий <...> Деякі статті <...> однак, внесені до богослужбових книг, що друкувалися у Москві» [Требник Петра Могили 1901, с. 748].

Як було зазначено вище, у могилянський період Лаврська друкарня здійснювала видання книг, окрім слов'янської, польською та латинською мовами. За підрахунками Я. Д. Ісаєвича, «загальний обсяг книг латинського шрифту, що збереглися до наших днів, виданих Лаврою перед 1648 р., - 216,5 арк., тобто менше 6 % продукції цієї друкарні за ці роки» [Ісаєвич 2002, с. 324]. Однак серед її

польських видань є визначні пам'ятки літератури та суспільно-політичної думки. Дуже цінною з літературної, агіографічної та історичної точки зору є книга Афанасія Кальнофойського «Тератургіма» (1638). До неї ввійшли «відомості про благодатні явища (чудеса), що мали своїм осередком Києво-Печерську обитель», які «власноручно заносилися святителем у домашню записну книжку» [Голубев 1883, с. 340]. До книги було додано генеалогічне дерево князів Святополк-Четвертинських [Войтович 2000, с. 31], а також план Печерська з перспективним малюнком - планом стародавнього Києва та частини Подолу.

До польськомовних видань належить і фундаментальний полемічний трактат Петра Могили та його співробітників - «Ліфос» («Камінь»), головною темою якого була полеміка із західними критиками догматики та обрядовості Православної церкви. А також «Patericon» - переробка Києво-Печерського Патерика, який підготував та видав у 1635 році наступник свт. Петра Могили на посаді предстоятеля Київської митрополії Сильвестр Косів. Усі п'ять відомих нині книжок, надрукованих у Києві до середини XVII ст. латинською мовою, - панегірики, що їх написали слухачі Київського колегіуму. Складання таких творів було тоді частиною навчання.

Таким чином, друкарня Києво-Печерської лаври епохи Петра Могили, як і за його попередників, залишалася добре організованою. Кількість її друкарських верстатів на цей час невідома. Вочевидь, їх було щонайменше 4 (стільки верстатів налічувалося у XVIII ст., коли продукції друкувалося не більше, ніж до середини XVII ст.). За якістю відбитків устаткування було на рівні найкращих поліграфічних підприємств того часу. Багато особливостей оформлення друкованої продукції, початок яким було покладено Лаврською друкарнею в цей період, було потім реалізовано і в інших видавничих центрах.

Джерела та література

Войтович, Л. 2000. *«Teraturgeta» Афанасія Кальнофойського як джерело з генеалогії князівських родин*. Львів.

Голубев, С. Т. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, 1. Киев.

- Грушевський, М. 1995. *Історія України-Руси*, 7. Київ.
- Дзюба, О. В. 2013. «Требник» Петра Могили. *Енциклопедія історії України*, 10. Київ, с. 141-142.
- Запаско, Я. П. 1971. *Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст.* Львів.
- Ісаєвич, Я. 2002. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми.* Львів.
- Макарий (Булгаков), митр. 1996. *Історія Русской Церкви*, XI. Москва.
- Німчук, В. В. 1961. Памво Беринда і його «Лексіконъ словеноросскій и имень Тлькованіє». *Лексикон словеноросський / підг. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука*. Київ, с. 5-18.
- Нічик, В. 2002. Могила Петро. *Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник*. Київ, с. 135-137.
- Садов'як, Д., прот. *Петро Могила - митрополит Київський*. URL: <https://cerkva.kiev.ua/biblioteka/Petro-Mogila-mitropolit-KiYivskiy-Dimitriy-Sadovyak-/343.html> [Дата звернення 10.03.2022].
- Титов, Ф. проф., прот. 1916. *Типографія Києво-Печерської Лаври. Исторический очерк (1606-1616-1916 гг.)*, 1. Київ.
- Требник Петра Могили. 1901. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, XXXIII-а. Санкт-Петербург, с. 747-748.